

Թիւնը, և կը վկայուի թէ նոյն իսկ 1263ին «Մարտիկացի երկու վաճառականներ Տրապիզոն կը գտնուէին կրելով յանձնարարական նամակ Բրովէնսի Կոմս, Անժուի Զարլըսէն»:

Միջոյն Քալէօլօյօսի գահակալութիւնը տեւեց 1260էն 1282, այսինքն մինչեւ իր մահը: Սակայն մահուանէն քանի մը ամիս առաջ արդէն յաջողեցաւ Միջոյն Քալէօլօյօսի Կոմսն Յովհաննէս կայսր Տրապիզոնի Կ. Պոլիս բերել և իր Եւդոքսիա դստեր ամուսնացնել. և հեղինակները (E. C. Colwell H. R. Willoughby) կը յաջողին հասնիլ այն եզրակացութեան՝ թէ այս առթիւ գրուեցաւ և ծաղկուեցաւ այս Աւետարանը, և իբր արքունի նուէր կամ օժիտ Տրապիզոն գնաց, ուրկէ հետ՝ զհետէ Գարահիսար և անկէ ալ այժմու գտնուած տեղը՝ Լենինկրատ գնաց:

Հետաքրքրական են E. C. Colwellի պատճառաբանութիւններն ու եզրակացութիւնը ձեռագրիս պատմութեան և սկզբնաւորութեան մասին: Այս գլխուն կը յաջորդէ ձեռագրին «Նկարագրութիւնը»: Մեզի կը պատմուի թէ 1848-1854ի միջեւ Կ. Պոլսոյ Ռուս դիւանագիտական ներկայացուցիչը Վլատիմիր Բալուլիչ Թիթօֆ կերպով մը կը տիրանայ ձեռագրիս և Գարահիսարէն կը տանի Լենինկրատ:

Ձեռագիրը բացառաբար լաւ վիճակի մէջ է, մագաղաթեայ, 215 թերթերէ, միասին գրչու թեամբ: Աւետարանին բնագիրն օրինակուած է ընթերցանութենէ աւելի ցոյցի համար:

Մանրանկարչական տեսակէտով՝ ձեռագիրը մանրանկարուած է և կը պատկերացնէ նիւթը՝ գրուած պատմութենէն առաջ, բաց ի մէկ անգամէ, ուր Զիսուս Գեթսեմանիի մէջ աղօթքի ատեն կը պատկերացուի, գրեալ պատմութենէն վերջ: Ունի 65 մանրանկար և 7 էջ ծաղկեալ կանոններ:

Կազմը կանանչ թաւիչ է քաշուած տախտակ կազմի վրայ, և արծաթ ճարմանդներով փակուող:

Գ. գլուխն ամբողջութեամբ յատկացուած է ձեռագրին յիշատակարաններուն՝ որոնք մանրակրկիտ ոճով և խղճամօրէն կը քննուին բնագրին հետ թարգմանութեան տրուելէն վերջ: Ձեռագրիս չունի բուն գրչէն յիշատակարան, և հնագոյն յիշատակութիւնը 1575էն է, իսկ վերջինը 1911ին Լենինկրատ գրուած: Բոլորին թիւը միատեղ 62 է:

Գ. գլուխը նուիրուած է «Հնագրութեան և թուականին»: Մանրակրկիտ քննութեամբ ցոյց կը տրուի թէ սոյն ձեռագիրը գործն է երկու

գրիչներու, որոնցմէ մին քիչ բաժին ունեցած է գրչութեան մէջ: Գրչութեան համար նկատի կ'առնուին և բաղդատութեան կը դրուին ուրիշ ծառայողութեան ծառայողներ: Այս քննուած ձեռագիրներու թիւը կը հասնի 108ի:

Ե. գլուխով H. R. Willoughby մեզի կու տայ խղճամիտ վերլուծում մը ծաղկունքներուն մասին, և յաջորդով՝ ուսումնասիրութիւն մը Առաքելոց պատկերներուն: Իսկ Է. գլխով մանրանկար պատկերացումներու վրայ կը խօսի: Ասոնք բոլորն ալ թէեւ սրտիս շատ մօտիկ նիւթեր՝ սակայն ստիպուած եմ անցնիլ առանց անոնց վրայ ծանրանալու:

Ա. հատորիս Բ. մասը նուիրուած է ձեռագրին պարունակութեան, որպէս աւետարաններուն համաբարբառը, իւրաքանչիւր Աւետարան զատ զատ նկատի առնուած, բնագրի պրպտման և քննութեան այս երկարապատում մանրամասն ուսումնասիրութիւն:

Ա. հատորը կ'աւարտի «Յաւելուած»ով մը, ուր կը տրուի «Կանոններ Բիւզանդական Նոր Կտակարանի ձեռագիրները տարբերութեամբ համար»: Ասիկա ոչ միայն շահեկան՝ այլ և թանկագին նպաստ մըն է ձեռագրագիտութեան համար:

Հատորիս վերջը կը գտնուի ամենակարեւոր տեղոյ, անձերու և նիւթերու երկու առանձին ցանկեր: Դարձեալ երկար ցանկ մը ձեռագրաց (Նոր Կտակարաններու) զանազան մատենադարաններու: Ասկէ վերջ 13 արտատպութիւններ գրչութեան Գարահիսարի և ուրիշ ընկերակից նմանող ձեռագիր աւետարաններու:

Երկրորդ հատորը բոլորովին նուիրուած է մանրանկարչութեան և ձեռագրին արուեստին: Այս մասին հեղինակն է Harold Rideout Willoughby:

Այս մասին սկիզբը զետեղուած է Ներածութիւն մը գրուած Հայ Բիւզանդագիտութեան Օրիորդ Սիրարփի Տէր Ներսէսեանէ: Յաջող կերպով Օրիորդը կը վերլուծէ Ձեռագրիս անցեալը: Իրեն համամիտ եմ ենթադրելու որ ձեռագրիս գրչութիւնը և ծաղկումը կատարուած ըլլայ գուցէ Բիւզանդական կայսրութեան այն ատենուան Ասիական բաժնին մէջ, և ոչ ըստ ցուցակագիրներուն՝ որոնք կ'ակնարկեն Կ. Պոլսոյ մէջ գրուած և մանրանկարուած ըլլալ:

Օրիորդը կը կարծէ թէ սոյն ձեռագրին զբոլորութեան և ծաղկման վայր ըլլայ Նիկիան՝ որ Կ. Պոլսէն արտաքսուած լատիններու Բիւզանդական կայսրութեան կեդրոն և ապաստանն

եղաւ ժամանակի մը համար, մինչեւ բիւզանդացւոց վերստին Կ. Պոլսոյ տիրանալը, այսինքն 1261ին:

Անշուշտ պէտք է նկատի առնել որ ժամանակին քաղաքական վիճակը բնակչութիւնը անհանդարտ կը պահէր: Խոշոր գաղթականական խումբեր՝ մասնաւորաբար Հայ և Յոյն՝ զանազան ուղղութեամբ կը քշուէին, իրար խառնուելով ուղղութեամբ կը քշուէին: Այս պատճառաւ շատ կամ իրարու տեղ բռնելով: Այս պատճառաւ շատ զժուար է Հայ և Բիւզանդական արուեստները տարանջատել, կամ անոնց վերջնական բնավայր մը տալ: Օրիորդ Տէր Ներսէսեան կը հաստատէ որ նոյն իսկ Նիկիայի Ս. Սոփիայի եկեղեցւոյն քանդակեալ զարդարանքներուն մէջ Հայ ուղղութեան քանդակներ կ'երեւին: Յիշեցնեմ որ Հայոց ազդեցութիւնը մեծ էր ոչ միայն Կապադովիոյ մէջ, այլ նոյն իսկ Սելճուք բռնակալութեանց օրով գտնէ (թէ ոչ անկէ առաջ ալ) Գոնիայի, Անկիւրիոյ եւ այլ կեդրոններու մէջ Հայ ճարտարապետական և քանդակագործական արուեստը մեծապէս ազդեցիկ ու գործունեայ էր, որով որոշ է որ Նիկիան զուրկ չէր առկէ, և ոչ իսկ Կ. Պոլսոյ:

Հաւանական է որ նման պայմաններու տակ ծաղկումի արուեստին մէջ Հայերը ունեցան իրենց ազդեցութիւնը Բիւզանդական գրչագրութեան մէջ, թէեւ չեմ կրնար նոյնն ըսել մանրանկարչութեան մէջ, նոյն իսկ կրնանք ընդունիլ որ Բիւզանդական արուեստը շատ ուժեղ էր ազդեցութեամբ Հայ մանրանկարչական արուեստին պատկերագործութեան մէջ: Այդ երկուքին խառնարանն անտարակոյս Կապադովիոյ էր,

\* \* \*

Dr. Artashes Abeghian: - Neuarmenische Grammatik Ost- und Westarmenisch mit Lesestücken und einem Wörterverzeichnis. - Աշխարհարար քերականութիւն Արեւելեան եւ Արեւմտեան բարբառով, ՈՒՍՏՁ. ԱՐՏԱՇԷՍ ԱՐԵՂԵԱՆ. - Աշխարհարար քերականութիւն Արեւելեան եւ Արեւմտեան բարբառով. 1936. տպ. Berlin and Leipzig. հանդիւր ընթերցարան - բառարանով. էջ X + 292 և երկու տախտակներ. 38: Berlin W 35. Walter de Gruyter et Co., Woyischstrasse 38:

Հատորս 31 էջ է Պերլիճի Արեւելեան լեզուներու դասագրքերու շարքին, և հեղինակին երախտագէտ զգացումով նուիրուած յիշատակին մեծ հայագէտ Յովսէփ Մարկուարտի, որ երբեք ուսուցիչ էր Իրանեան և Հայ լեզուաբանութեան՝ Պերլիճի համալսարանին մէջ: Բովանդակութեամբ՝ Ուս. Ա. Արեւելեանի երկը, իր միջակ ձեւին մէջ ընդարձակ ու բազմա-մասն, կը պարունակէ Ա. Հայ լեզուի և մա-

տենագրութեան հիմնական ծանոթութիւններ. (VI-X + 1-14), Բ. Զայնագիտութիւն կամ առոգանութիւն (14-37), Գ. Խօսքի ու թմբ (38-122), Դ. Համաձայնութիւն (123-149), սերը (150-163), Զ. Գրաբարաւ. Ե. Ուղղագրութիւն (164-172), Զ. Մարդկագիտութիւն (յաւելուած) (173-220), Է. Բառարան հայ բարբառներուն (173-220), Ը. Բառարան հայ բարբառներուն (221-282), յաւելեալ երկու տախտակներ՝ Հո-



յ զրերը կրնային դժուարութիւն յարուցանել):

Ըսինք աւելորդ, որովհետեւ հոլովումներու մէջ հիմնական նկատելին հոլովակերտ ձայնաւորն է՝ որ սեռականին մէջ կ'երեւի և ըստ այնմ մնացած հոլովներուն ուղղութիւնը կը սահմանէ. օր. աստղ, աստ-եղ, աստ-եղը, և ինչ դժուարութիւն՝ երբ ղի տեղ ունինք. օր. ազգը, ազգ-եր, ազգ-երը, յազգ-երէ եւն. պատահական ածանց կամ սղում՝ ծանօթութեանց մէջ կրնայ բացատրուիլ, առանց հոլովումներու շարքերը բազմացնելու՝ երբ իրապէս նոյն են:

Եթէ խնդրել ուղղութիւն կրնանք, իբր օրինակ, ա հոլովակերտով հոլովման ձեւը հինգ և աւելի պատկերներու վերածել.

|   | սեռ. | ԳՈՐԾ. | ԲԱՅ.                          | ՈՒՂԴ. |
|---|------|-------|-------------------------------|-------|
| ա | 1    | ձեւ   | այ, աւ, ի(յ)-այ (Արշակ)       |       |
| » | 2    | »     | եայ, եաւ, » եայ (Հեղի, հոնէ)  |       |
| » | 3    | »     | ան, ամբ, » անէ (արեգակն)      |       |
| » | 4    | »     | ան, աւ, » անէ (մարդիկ)        |       |
| » | 5    | »     | եան, եամբ, » եանէ (սին, ձին)  |       |
| » | 6    | »     | եան, եամբ, » ենէ (-թիւն-ուստ) |       |

հոյն նկատողութեան համեմատ մեզի ուղիղ չի թուիր իբր յատուկ հոլովման տարբեր ձեւ դնել օր. քաղաք - ի - աւ և անձն-ին-ամբ:

Այդ երկրորդական տեսակէտներով է որ բարդեր են հոլովման պատկերներ ԶԱԼԲԵՆՍ - ՍՅՏԵՆՍ (1885) 9, ԳԱՐԱԳՆԵ՝ 12. մինչդեռ կը տեսնենք վե-նետկոյ Միխիթարեան դպրոցը՝ մը տարբերութեմէ մը յետոյ վերջնական պարզութեան մը յանգած է առանց վերլուծական մանրամասնութեամբ խնդրելու պատկերները:

ՄԻԽԻԹԱՐ ԱՐԲԱՆՅԱՐ (1730) դրած է ութ ձեւ (ի, ոյ, ան, այ-եայ, եր, եղ, ու): ԶԱՄԵՆՍ (1779) 14 (ի, ի-ա, ոյ, ո-ա, ան, եան, ին-ամբ, ու (է), ու(ուէ), եր, եղ, այ, եայ, եայթ): ՄԻԽԻԹԱՐԵԱՆ (1815) 6 պարզ և 4 խառն (ի, ի-աւ, ոյ, ան, ու, եր, ոյ-ա, ին-ամբ) եւն:

ՀԻՐՈՒԹԻՔ (Գերպ. Եղ.) 1836ին՝ 7 ձեւ (ի, ի-աւ, ոյ, ան-եան, ին-ամբ, ու, եր (եղ)):

Կու գայ ապա H. Petermann (1837)՝ Միխիթարեան աշակերտ մը՝ որ արդիւնաւոր է այբու-բենի տրամաբանական կարգով դնելով հինգ պարզ հոլովումներ (ա, ե, ի, ո, ու) և երկու խառն (ի-ա, ո-ա). ԲԱՐԱՏՈՒՆԻ (1846) կ'որդեգրէ Petermannին, աւելի յստակած և բացայայտած, ձեւ մը որ յիշողութեան ալ օգտամատոյց է. այդ է որ իր կարգին առած է Հ. Թ. Թովմա-ճեան (Առաջին քայլ) և անխախտ պահած է: Փա-վաքելի էր որ բեթերմանեան - բազրատունեան ձեւը տարածուէր իբրեւ ընտրելագոյն:

Յաւալի է որ A. Meillet իր «Altarmenisches elementarbuch»-ին մէջ (տպ. 1913) - որ հակառակ իր խոնարհ տիտղոսին այնքան թանկագին է շատ մը տեսակէտներով, և զոր աչքի առջեւ ունեցած է Պրն. Աբեղեան - շատ յստակ չէ հոլովումներու պատկերն աւանդելուն մէջ (paradigma), քանի որ աւելի ուղղականի վերջաւորութեանց կը դեգերի: Դասական գրաբարի ուսուցման մէջ Պրն. Ա. Երեմի հարկ տեսած է դնել ձեւեր նաեւ ստորին կամ միջին գրաբարէ. անոնց ուրոյն արժէքը գնահատել կարենալու միջոցը հմտութիւնը պիտի ըլլայ անշուշտ և անձանթիւր ընթերցումը մեր նախնեաց գործերուն:

Մեր այս դիտողութիւնները ոչինչ կը պակսեցնեն արժէքէն Աբեղեանի քերականութեան՝ զոր չենք վարանիր հայ լեզուի առձեռն համայնագիտակ մը նկատել իր սեղմ փոքրիկութեան մէջ, ուր այնքան ընտիր ծաղկաքաղ - ընթերցարան մը ամփոփած է երկու աշխարհաբարներէն, և հուսկ գետեղած առձեռն բառարան մը:

Պիտի չմոռնանք անդրադարձնել գեղեցիկ մը տայնութիւն մը՝ զոր գրքին սկիզբէն մինչեւ վերջ կարելի է տեսնել. անուն, օրինակ, բացատրութիւն, հատուած և ընթերցում՝ ընտրուած են սրբազան ազգասիրութեամբ, դիտում ունենալով լեզուին հետ տալ կաթիլ կաթիլ հայ անունները, հայ գրական ու մատենագրական փառքերը, հայ մտայնութեան որոշ յատկանիւնները ցեղային աւանդութիւններով: Դաստիարակական գեղեցիկ դրութիւն մը՝ որ կրնայ օրինակ ծառայել շատերուն:

\* \* \*

Մեր նկատողութեանց հետ կը կցենք նաեւ գրախօսականը խալաքի հայագէտ Ա. Ծանուլիի իր մայրենի լեզուով, ուր կը գովէ դրութիւնը կրկին աշխարհաբարներու միանգամայն ուսուցման, կը մատնանչէ ծանօթութեանց պաշարն և լեզուական բացատրութիւնները, համադրական-բաղդատական պատկերները հոլովումներու և լծորդութեանց, ուղղագրական հարցերը՝ մինչեւ անգամ պոլշէիկեան նորահնար ձեւը, և ուսումնասիրին համար ընձեռնած գրաբարի քերականութեան համառոտութիւն մը և հիւթեղ ամփոփում մը հայ լեզուի և մանաւանդ երկու աշխարհաբարներու ծագման՝ մատենագիտական ծանօթութիւններով:

Գործին Բ. մասը գեղեցիկ հատուածներէ ծաղկաքաղ մը՝ ուր հեղինակին ազնիւ հոգին և կիրթ ճաշակը կը յայտնուի. հուսկ բառարան մը ի դիւրութիւն ուսանողին:

Հ. ԵՂԻԱ ՓԷՅԻԿԵԱՆ

Dr. Artashes Abeghian, *Neuarmenische Grammatik, Ost- und Westarmenisch mit Lesestücken und einem Wörterverzeichnis...* pagg. X + 292, Walter de Gruyter & Co., Berlin und Leipzig, 1936.

L'Autore presenta una completa grammatica descrittiva dell'armeno moderno letterario, e, ciò che è più notevole e che appare per la prima volta, ci esibisce in essa parallelamente le forme grammaticali e il lessico nei due dialetti orientale e occidentale. Alcuno moverà il dubbio se dal lato didattico costoso metodo sia il più opportuno. Ma, innanzi tutto, è giusto notare che l'autore ha chiaramente distinto le forme diverse dei due dialetti e la loro relativa pronuncia con caratteri diversi, inoltre niente impedisce che il discente escluda in un primo tempo lo studio di una delle due parlate, mentre converge la sua attenzione all'altra, e che in una seconda revisione abbia la comodità di trovare tutte le particolarità dell'altro dialetto passando da ciò che gli è già noto a ciò ch'è simile. Del resto, ogni obiezione cade una volta che l'autore ha tratto dalla scuola l'esperienza per i fini ch'essa si propone. Questa grammatica è infatti il 36° volume della collana di manuali del Seminario Berlinese per l'insegnamento delle lingue orientali: l'autore ha dovuto adunque seguire un programma stabilito. Il libro si comanda, ad ogni modo, a tutti quelli che vogliono prepararsi a leggere le principali riviste letterarie, redatte nell'uno o nell'altro dialetto, la cui lettura se è necessario in particolare agli studiosi della lingua e letteratura armena antica, è pure utilissima alle indagini nel campo della letteratura bizantina e cristiana e della storia antica e medioevale, col vantaggio di risolvere lì per lì dei dubbi a chi, essendosi impraticato in uno dei due dialetti letterari, non abbia la stessa esperienza nell'altro. L'A. ha corredato parecchi paragrafi della sua grammatica di sobrie e opportune note illustrative sulle innovazioni delle due parlate moderne, derivandole dalle opere scientifiche sull'Armeno antico e medioevale e su vari dialetti: ho detto *innovazioni*, ma è ben noto che spesso

si tratta di fenomeni linguistici, grammaticali e sintattici vetustissimi che non ci conservò l'antica lingua classica: e perciò questo libro è raccomandabile anche al glottologo il quale conoscendo l'armeno antico e la classificazione fondamentale dei dialetti fatta dall'Acarian e gli studi particolari, condotti su alcuni dei dialetti viventi, voglia avere una preparazione pratica per passare poi allo studio di un particolare dialetto non ancora indagato.

Per ciò che riguarda la pronuncia è noto quanto sia difficile il rendere esattamente il valore dei suoni di una in un'altra lingua specialmente in una trascrizione adeguata a un insegnamento pratico in cui del resto deve supplire l'opera del maestro: così ci si spiega come l'A. si sia limitato anche a questo proposito a regole principali: ch'è infelice potrebbero essere le obiezioni, e queste sorgerebbero specialmente dagli Armeni stessi i quali nella loro pronuncia riflettono quella più o meno varia del dialetto d'un determinato paese.

Così si dirà, p. es., che una *վ* finale come in *ծով* (arm. or. *cow*, arm. occ. *jow*) almeno presso gli occidentali non pare abbia un valore assolutamente eguale a *w* tedesca; così in *կարմիր* *kar-mir*, *garmir*) non credo che la *re* finale possa dirsi in via assoluta più vicina alla *r* russa che a quella tedesca: se non altro, si distingueranno due specie di *r* in russo stesso. Il libro è provvisto di tabelle con riproduzione dell'alfabeto nei vari caratteri usati nelle stampe e nella scrittura corrente, quadri sinottici comparativi delle declinazioni, riassunti delle anomalie e delle peculiarità ortografiche, non escluse le innovazioni introdotte nella riforma ortografica dell'Armenia sovietica, trascrizioni in caratteri europei di testi di ambedue i dialetti. A comodità degli studiosi si aggiunge una breve appendice di grammatica dell'armeno antico con relative tabelle; e lo studente leggerà certo con profitto un succoso riassunto della storia della lingua armena in generale e sulla genesi dei due dialetti letterari in particolare con letteratura bibliografica sull'argomento.

La seconda parte del lavoro è costi-